

A nyugati magyar irodalom fogalmai¹

A nyugati magyar emigráció világa eltűnőben van, hátra maradt viszont rengeteg anyag: könyvek, cikkek, tanulmányok és hihetetlenül gazdag levelezések, melyek mind arról tanúskodnak, hogy a sok vita, sértődés, mérgelődés és egyet nem értés ellenére a magyar kultúra huszadik századi története a határokon túl élő magyarok művészetének és tudományának megismerése nélkül nem lehet teljes, mivel olyan horizontot nyitottak a magyarországi kultúrára, amelyben idegenként tudták szemlélni saját anyanyelvi kultúrájukat, valamint közvetíteni tudtak a befogadó ország kultúrájából hazafelé, az anyanyelviből pedig kifelé.

Az emigráció irodalmának rendszeres feldolgozása *A nyugati magyar irodalom 1945 után* című monográfia megjelenésével kezdődött 1986-ban, az akadémiai irodalomtörténet (*A magyar irodalom története 1945–1975*) negyedik kötetében 1982-ben megjelent „vázlat” a nyugati irodalomról valójában ennek a könyvnek az előmunkálata. A monográfiát tanulmányok előzték meg, és követték, de 1989-ig nem született szerzői monográfia nyugaton élő magyar íróról, csak a rendszerváltás után kezdték kutatni az egyes életműveket. Az 1990-es évek irodalomtudományi paradigmaváltásának köszönhetően a 2007-ben megjelent új irodalomtörténeti kézikönyvben (*A magyar irodalom története III.*) nem külön fejezetként szerepel az emigráció irodalma – ahogyan a többi határon túli magyar nyelvterületen született irodalom sem –, hanem az irodalom belső törvényeinek megfelelően kaptak benne helyet azok a művek, amelyek tértől függetlenül egyidejű jelenségeket rögzítenek, egyidejű jelenségekre reflektálnak a magyar nyelvű irodalom alakulásában. Ez az új szemlélet megteremtette az új irodalomtudományos nyelvet is, amely az új történeti helyzetben alkalmas volt az emigráció irodalmának megközelítésére, és amely értelmezte magát azt a nyelvi készletet is, amely 1989 előtt a nyugati magyar irodalomról szóló diskurzust alakította.

1989 előtt a nyugati magyar irodalomról szóló beszéd központi fogalmái az *identitás*, az *értékkorrekción*, a *dilettáns író*, valamint az emigránsokat jelölő különféle *elnevezések* voltak. Ezek segítségével közelítették meg és írták le a nyugati magyar írók életpályáját a Kádár-rendszerben, és csak ritkán jutottak el a tárgyalásban az egyes művek elemzéséig. Az 1986-os monográfia is főként pályaképek,

¹ A jelen kutatás a TÁMOP 4.2.4.A-1 kiemelt projekt keretében meghirdetett ösztöndíj-támogatásnak köszönhetően valósult meg, a magyar állam és az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával.

2 HITES Sándor, *A száműzetés próza-irodalmáról a 20. század második felében. 1975 – A hollandiai Mikes Kelemen Kör konferenciája a nyugati magyar irodalomról* = SZEGEDY-MASZÁK Mihály – VERES András szerk., *A magyar irodalom története III.*, Gondolat Kiadó, Budapest 2007, 709.

3 Horváth Elemér levele Bujdosó Alpárnak 1979. december 15. A levél Bujdosó Alpár tulajdonában van.

4 SZABÓ Zoltán, *Hungarica varietas. Korkép 1974-ből* = POMOGÁTS Béla szerk., *Párbeszéd Magyarországgal – Nyugat-európai és tengerentúli magyar tanulmányírók*, Szépirodalmi Kiadó, Budapest 1991, 113.

folyóiratok, könyvkiadók, írói csoportok mentén haladva próbálta felvázolni az emigráció irodalmának történetét, és erre a munkára ezek a toposzok alkalmasak is voltak, mivel könnyedén lehetett általános értékítéleteket megfogalmazni a segítségükkel.

A hazai irodalmi életben zajló viták a nyugati magyar irodalomról a hetvenes és nyolcvanas években folyamatosan ugyanazon három-négy toposz körül forogtak (lásd a nyugati magyar irodalomról szóló vitát a Magyar Műhely és Magyarország című fejezetben), de nézeteltérések nem csak a hazai és az emigráns írók között alakultak ki, a nyolcvanas évekre a hazai kritikusok és írók véleménye is megoszlott abban a tekintetben, hogy milyen új fogalmi készlet lenne alkalmas a nyugati magyar irodalom leírására (lásd az avantgádról és a vizuális költészetről szóló polémiát a Magyar Műhely és Magyarország című fejezetben). A vitákat nagyon sokszor az identitásról alkotott eltérő vélemények robbantották ki, mivel a nyugati magyar irodalomban sem uralkodott egyetértés azt illetően, hogy hol van a magyar irodalom otthona, van-e egyáltalán otthona, és ha igen, vajon az emigráns író megtalálhatja-e benne a helyét, vagy kívülállóként tud csak részese lenni.

„Az anyaországhoz való viszony ellentmondásossága a diaszpórán belül is érvényesült, nemzedékek között, csoportok között. A Magyar Műhely szerkesztőinek kijelentése (Magyar Műhely 1966/1–2.), hogy a »magyar szellemi élet otthona – Magyarország«, és a nyugati diaszpóra ehhez csak kis részben járul hozzá, nagy vitával és a Magyar Műhellyel szemben sokakban kiváltott ellenszenvvel járt.”² Az anyaországgal való párbeszéd, amelyet a Műhely kezdeményezett először – és gyakorlatilag egyetlenként – az emigrációban, elég későn hozta meg gyümölcsét, csak a nyolcvanas évek közepén ismerte be Borbándi Gyula is, hogy a Műhely „taktikája” mégis beváltotta a hozzá fűzött reményeket. Ugyanakkor Horváth Elemér, aki a műhelyesek baráti köréhez csak távolról tartozott, már 1979-ben örömmel újságolja Bujdosónak, hogy idén sok verse jelent meg otthon, és hogy ez a Magyar Műhely számlájára írandó: „ti kezdtétek a dialógust”.³

Abban nagyjából megegyezés volt az emigráción belül is, hogy nyugaton élő magyar író nem foglalkozik államhatárokkal, hanem a „szellemi közösséget” tekinti a magyarságot összetartó erőnek, és hagyományosan Illyés Gyula ötágú síp-metáforájára vagy Szabó Zoltán *Hungarica varietas*⁴ című írására hivatkoztak az érvelésben. Az irodalom nemzeti identitást hordozó értelmezése túlsúlyba került az emigrációban, a megosztottság ott látszott csak kirajzolódni, hogy ki mit tekintett közös alapnak, közös örökségnek a magyar irodalomban. A nemzeti identitás irodalomban rögzült szemléletének jeleként például elszaporodtak a magyar témák és motívumok a versekben, novellákban és tárcákban. De a kultúra többi területére is kiterjedt ez a szemlélet: a néptánc, a népzene, a népi motívumokkal dolgozó kézimunkák igen népszerűek voltak az emigrációban.

A hatvanas-hetvenes évektől kezdve aztán egyre több értelmezés szakadt el ettől az identitásképtől, a Magyar Műhely csoportja például az irodalmat mint közös *nyelvi* örökséget határozta meg:

„ugyanazt a nyelvet beszéljük Csíkbán Borsodban Nyugaton a Kisalföldön és Budapesten – ugyanazt a Sylvester Jánost és ugyanazt a Nemes Nagy Ágneszt idézzük valamennyien”.⁵ Identitás és irodalom összefüggésével kapcsolatban Kibédi Varga Áron az irodalmi hagyomány nyelvet formáló erejét hangsúlyozza: „A modern irodalomtudomány egyik jelentős felismerése, hogy az irodalom nemcsak a valóságból és a választott vagy adott nyelv sajátosságaiból meríti ihletését: egyik fő forrása a már meglévő irodalom. Irodalom szül irodalmat, és a meglévő koordináta-rendszer szabja meg az új mű helyét, illetve minden új mű módosítja a már meglévő koordináta-rendszert. De ez a rendszer nagyjából egyforma Sepsiszentgyörgyön és Montrealban.”⁶ Határ Győző viszont szkeptikus egy országhatáron átívelő közös nyelv létezésével kapcsolatban: „Márpedig alig van még egy olyan tiszavirág-életű műfaj, mint az emigráció tematikája – olyan, ami távolabb lehetne az alkotástól. Kisserű, mert efemer – és efemer, mert az emigráció a harmadik-negyedik nemzedékben elolvad; és mert a mai emigráns lelki kényszerkapcsolata a »honnal« előbb-utóbb megszakad akkor, amikor ők ketten, ő és a »hon«, felfedezik, hogy »nem egy nyelvet beszélnek«.”⁷

Az 1956-ban emigráltak kötődése erősebb volt Magyarországhoz, mint a korábbi nemzedéké, holott beilleszkedésük gyorsabban zajlott a befogadó országban. Az '56-os értelmiségi emigráció ugyanis főleg diákokból állt, akik külföldi egyetemen folytatták vagy kezdték éppen el tanulmányaikat, páran egyetemi karriert is befutottak (Karátson Endre, Czigány Lóránt, Petőfi S. János, igaz, ő az 1969-es stockholmi konferenciáról nem tért haza, illetve Kibédi Varga Áron, aki szüleivel már 1945-ben emigrált). A Magyar Műhely szerkesztői (Bujdosó Alpár, Nagy Pál és Papp Tibor) érdeklődésüknél fogva hamar megtalálták helyüket a befogadó kultúrában, az osztrák és a francia avantgárd irodalmi trendekben, visszaemlékezéseiket olvasva azt látom, magabiztosságukhoz nagyban hozzájárult az a tapasztalat, hogy identitásukat nem a kitaszítottság határozta meg, hanem a két kultúra közötti közvetítő szerep, amelyet már a Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetségében végzett munkájuk során felvállaltak, és ebben a szerepben jól érezték magukat. A kétnyelvűség láthatóan nem állította választás elé őket, alkottak mindkét nyelven, fordítottak mindkét nyelvből oda-vissza.

Magyarországon a hatvanas évek végétől kezdődően az emigráció iránti viselkedésformák is megváltoztak, már nem csak az elszigetelődés és a hazacsalogatás mechanizmusait működtette a pártvezetés velük szemben, hanem például irodalmuk megismerésére is törekedtek – természetesen bizonyos határok között, Magyarország ideológiai és politikai integritását megőrizve. A nyugati magyar irodalmat szerette a pártvezetés olyan intézménynek látni, amely ha távolról is, de a magyarországihoz illeszthető. „Az emigráció szellemi élete következképp a nemzeti kultúrának azt a tagolt irányzati és intézményi rendszerét mutatta, amely minden szabadon fejlődő nemzeti kultúra sajátja. Ennyiben az emigrációs kultúra nemzeti kul-

5 PAPP Tibor, *Margón* = POMOGÁTS szerk., I. m., 360.

6 KIBÉDI VARGA Áron, *Nyugati magyar irodalom* = POMOGÁTS szerk., I. m., 347.

7 HATÁR Győző, *Istenhozzád, emigráció!* = POMOGÁTS szerk., I. m., 372.

8 POMOGÁTS Béla, *Az integráció felé. A nyugati magyar irodalom befogadásáról* = BÉKÉSI–JANKOVICS–KÓSA–NYERGES szerk., *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön. Külföldiek Magyarországon I–II.*, Nemzetközi magyar Filológiai Társaság, Scriptorum Kiadó, Budapest–Szeged 1993, 1139.

9 HITES Sándor, *Karátson Endre*, Kalligram, Pozsony, 2011, 238.

10 *Uo.*, 243.

11 *Uo.*, 245.

túraként működött, anélkül persze, hogy birtokában lett volna a nemzeti kultúrák több igen fontos kritériumának: nem anyanyelvi és nemzeti közegben, hanem a szétszóródásban tevékenykedett, nem támaszkodhatott a nemzet önfenntartásának történelmileg kialakult intézményeire, működését ezért a személyes áldozatvállalásra kellett alapoznia, és nélkülözte a közösségi megbízatásnak, a szellemi-politikai mandátumnak azt az ösztönző erejét, amelyet a valóságos nemzeti irodalom számára az elvárasi horizontokat meghatározó közönység jelent.”⁸ Vagyis hasonlított a magyarországi nemzeti kultúrához, csak híján volt pár dolognak, amelyet áldozatvállalással kompenzált. Ilyen áldozatvállalásként értelmezték Magyarországon az emigrációs írók értékcorrekciós tevékenységét nagyon sokáig. A kilencvenes évektől megjelenő szerzői monográfiák kezdtek el először más szempontokat is bevonni az életművek értelmezésébe.

A nyugaton íródott irodalomtörténeti munkák valóban sokszor a korrekció igényével születtek: korrigálni a hazai irodalomtudományban mindazt, „ami kulturális és politikai korlátok okán maradi vagy kényszerűen hazug”.⁹ Karátson Endre 1969-es nagydoktori értekezésében (*Le symbolisme en Hongrie*) olyan kapcsolatokat fedezett fel a magyar irodalom és a világirodalom között, amelyet a hazai irodalomtörténet-írás figyelmen kívül hagyott. A francia költészet képalakításának megkésett alkotói recepciójában talált Karátson folytonosságot a századelő magyar költészetéhez.¹⁰ Karátson irodalomtörténeti munkájáról hazai tudósok jelentették ki, hogy nagymértékben módosította a nyugatosok költészetéről kialakított képet, és átértékeléseket hajtott végre az 1960-as évek álláspontjához képest azzal, hogy nem Adyhoz viszonyította a többieket. Karátson ugyanis Kosztolányit, Babitsot és Szép Ernőt értékeli föl a Nyugat kánonjában.¹¹ Czigány Lóránt angol nyelvű magyar irodalomtörténete inkább tudományos ismeretterjesztő jellegű, ugyanakkor van egy fontos kánonalakító kísérlete is, nevezetesen a Kassák-kör szerepeltetése a Nyugat mellett a modernség másik alakítójaként: „His circle can now be regarded as a major alternative to the Nyugat movement in the modernization of Hungarian literature. [...] One of the features of any avant-garde group is its tendency to transfer forms from art to literature and vice versa, the underlying idea being the primacy of self-expression, with recourse to various media and the mixing of these media according to artistic needs.” [„Az ő köre most a Nyugat mozgalom fő alternatívjaként fogható föl a magyar irodalom modernizálásában. Bármely avantgárd csoport jellemzőinek egyike azon tendencia, hogy közvetíti a formákat a művészetből az irodalomba, és fordítva, azzal az alapvető elgondolással, ami az önkifejezés elsősége, különböző médiumokhoz folyamodva, és keverve ezeket a médiumokat a művészi igény szerint.” Szerk. ford.] Mivel a kijelentést nem követte kifejtés, az irodalomtörténetnek nem sikerült árajzolnia a modern magyar irodalomról kialakított képet.

Az irodalomkritika eleve nem volt meghatározó műfaj a nyugati magyar értekező prózában, de az a kevés, amely megszületett és új

szempontokkal gazdagította a magyar irodalomtörténet-írást, arról tanúskodik, hogy az irodalomban rögzített nemzeti identitáskép őrzése mint feladat inkább gátat vet az irodalmi alkotások értelmezésének, és gátolja az emigránsok identitásának értelmezését is, hiszen „az anyanyelvi kultúra sem abszolút helye az önmagunkról való »igaz és identikus« tudásnak”.¹² A kulturális identitás jellegénél fogva változékony, állandóan valamihez képest keletkezik, mivel „önmagával »egyféléképpen« azonos kultúra nem létezik”,¹³ így az identitás is mindig újrakonstituálódik, ám ehhez szüksége van más kultúrákkal való ütközésekre, találkozásokra, még akkor is, ha mind a két kultúra magyar, csak éppen más környezetbe van ágyazva. Nagyon hiányzott tehát az íróknak a kritikai visszhang az emigrációban, nem csoda tehát, hogy első és legfontosabb követelésük Magyarország felé a publikációs lehetőségek megteremtése volt.

Az emigráció irodalmáról egyetlen irodalomtörténet sem született külföldön. A hazai akadémiai irodalomtörténet nyugati magyar irodalomról szóló fejezete is lassan készült, állandó ideológiai harcok közepette, kultúrpolitikai döntések befolyása alatt. Persze az emigráció sem volt egységes politikailag-ideológiailag, ott még vitára bocsátható konszenzus sem született arról, hogy adott esetben kik kerülhetnének bele egy emigráns irodalomtörténetbe, de abban sem volt összhang, hogy szükség van-e egyáltalán emigráns irodalomtörténetre, mivel többen is úgy gondolták, ezt megírni Magyarország dolga. A nyugati magyar kritikák tanúsága szerint *A nyugati magyar irodalom 1945 után* kevés lett, a legtöbb kritika a hiányzó neveket sorolja hosszú bekezdésekben; a magyarok szerint viszont még így is sok benne a „dilettáns”. Látható, hogy mindkét oldal alapvetően nevekben gondolkodott, a hazai vezetés ideológiai-politikai okokból, az emigránsok pedig egyfajta jóvátétel okán, rehabilitálandó „kiszorított” helyzetüket.

A dilettánsvita időről időre felütötte a fejét, gyakorlatilag minden nyugati magyar irodalomról szóló vita kapcsán előkerült a hivatalos és laikus író elválasztásának kérdése. Az emigránsoknak a hazai „fizetett” írók és költők ellen volt kifogásuk, a hazaiaknak pedig az szúrta a szemét, hogy külföldön bárkinek lehetett könyve, aki meg tudta fizetni. Az emigránsok legtöbbször munka után alkottak, főállásban mindenki dolgozott valahol (a szerencsésebbek értelmiségi állásban, egyetemi tanárként, nyomdában, rádiónál; de Bakucz például klímaberendezéseket szerelt be amerikai lakásokba, Megyikék gyertyákat öntöttek, Bujdosó gépészmérnökként dolgozott), miközben itthon sok volt a hivatásos író, mert a rendszer eltartotta őket, már ha hajlandóak voltak elfogadni az ezzel járó ellenőrzést. A dilettáns írók kiszűrése valóban az irodalomkritika és irodalomtörténet-írás feladata lett volna, de egyik műfaj sem volt erős az emigrációban. „Kritikusunk kevés van, szinte lasszóval kell fogni őket. A nyugat-európai lapok nem fizetnek tiszteletdíjat, így kritikát vagy szívességből, vagy szívügyből írnak a kint élő írók. Ez nem kedvez a tárgyilagos szűrésnek. A kinti irodalmi életnek még nem szerves velejárója a kritika. Az

12 KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A (nemzeti) kultúra – mint változékony üzenetek metaforája. Avagy: emlékműve-e önmagának a „hungarológia”?*, Tiszatáj, 2000/3., 71.

13 Uo., 72.

14 *Vendégeink az anyanyelvi konferencián. Czigány Lóránt és Gömöri György, Élet és Irodalom, 1977. augusztus 20., 6. Albert Pál Sipos Gyula álneve volt.*

értékrend nehezen állapítható meg, legföljebb egy-egy Albert Pál-recenzió, a lapok szerkesztési gyakorlata tesz értékkülönbséget mű és mű között.”¹⁴

Ahogy Gömöri írja, nem volt konszenzusos értékrend az emigrációban, inkább arról volt csak valamiféle megegyezés, hogy milyen ne legyen a nyugati magyar irodalom: ne hazudjon, ne ferdítse el a valóságot, és ne cenzúrázzák. A különböző értelmiségi körök és fórumaik más-más politikai állásponton voltak, az emigráció politikai szempontból gyakorlatilag ugyanolyan megosztott volt, mint a hazai társadalom, csakhogy az emigrációban nyíltan meg is lehetett írni az eltérő véleményeket. Ugyanakkor vitákat és veszekedéseket is ezek

Sindhu, 2012. Olaj, vászon, 70 x 70 cm

a véleménykülönbségek generáltak, főleg amikor a Magyar Műhely a hatvanas évek végén beszüntette lapjában a politikai állásfoglalások közlését.

Érzékeny pont volt a nyugaton élő magyarok körében magyarországi elnevezésük is, amely az ötvenes–hatvanas években „emigráns”, a hetvenes–nyolcvanas években „nyugati magyar” (de az emigráns elnevezés is tovább élt, csak a nyolcvanas évek végén tűnt el a politikai diszkurzusból), 1989 után „külföldön élő magyar” lett, de ezeknek többféle variánsa is létezett, tény, hogy politikailag korrekt megoldás („diaszpórában/szórványban élő magyarok”) csak a rendszerváltás után született, és addigra már minden elnevezés kompromittálódott valamilyen szempontból.

„Már az elnevezéssel is baj van. Nyugati? Akkor a hazai írók keleti irodalmat írnak, ami képtelenség. Emigráns, disszidens irodalom? E jelzők rosszalló csengését nem szeretjük. Kinti irodalom? Ez magánbeszélgetésben megfelel, de kinyomtatva mulatságos. Határon túli? A nyelvhasználat a környező országok magyar kisebbségi irodalmára foglalta le ezt a jelzőt. Legtalálhatóbb talán a magyar diaszpóra irodalmának nevezni, hiszen művelői idegen nyelvi közösségben élnek.”¹⁵

A nemzetiségi, emigráns, nyugati magyar író elnevezések igazából a történelmi-politikai diskurzusból az irodalmiba átemelt fogalmak, ahol használatuk, ha indokolt is, nem feltétlenül képezi immanens alapját egy műértelmezésnek, inkább azok az értelmezések használják érvelésük kiindulópontjaként, ahol az alkotás megközelítése eleve kívülről történik.¹⁶ Gömöri hangsúlyozza, hogy a nyugati magyar irodalom fogalmát „maga a nyugati magyarság tette általánossá tanulmányi napjaival, antológiáival, fórumaival”.¹⁷

A nyugati magyar irodalom intézményes létezéséről kevesen voltak meggyőződve az emigrációban, Czigány Lóránt ugyanakkor kijelentette, hogy „ma már nincsenek emigráns írók, nincs emigráció sem, de nyugati magyarok és nyugati magyar irodalom továbbra is léteznek”.¹⁸ Tanulmányában¹⁹ Horváth János irodalomtörténeti modellje alapján próbálja meghatározni a „nyugati magyar irodalmi tudat”-ot: kánonját a „leltározás” feladatának elvégzésével Borbándi teremtette meg (*A nyugati magyar irodalom intézményrendszere* c. tanulmányával, 1975), jellemzőiként pedig a hazai irodalom korrekciójának ígényét és a hazai irodalommal való lépéstartást nevezi meg. Azokat a sajátosságokat emeli ki, amelyek hiányukkal jellemzik a nyugati magyar irodalmat: a meg nem történt hazai recepcióra, a kritikai visszhangtalanságra és az olvasóközönséghez való hozzá nem férésre.

A nyugati magyar irodalom intézményes létezésének ma már kétségtelen nyomai vannak, az egyik nyom éppen a Magyar Műhely folyóirat és csoport, amelynek találkozásin mint egyfajta kultúraközvetítő térben megvalósulhatott az emigrációban annyira hiányolt lehetőség véleménycserére, vitára és kritikai visszhangra a hazai írókkal és művészekkel.

15 CZIGÁNY, *Uo.*

16 GÖRÖMBEI András, *A nyugati magyar irodalom szerepe, helye az egyetemes magyar kultúrában* = BÉKÉSI–JANKOVICS–KÓSA–NYERGES szerk., I. m., 757.

17 *Uo.*, 758. Gömöri a Mikes Tanulmányi Napok előadásait publikáló kötetéről beszél: *Nyugati magyar irodalom*, Mikes Konferencia, 1974.

18 „*Van a kimondásnak is értéke*”. *Beszélgetés Czigány Lóránttal* = ERDÉLYI–NOBEL, *Induljunk tehát: otthonról haza*, Tárogató, Budapest, 1996, 8.

19 CZIGÁNY Lóránt, *Továbbjutni. A hollandiai Mikes Kelemen Körről – II.* = *Uő., Gyökértelen, mint a zászló nyele*, Szabad Tér, Budapest, 1994, 181–196.